

LUND UNIVERSITY

Den pedagogiska bibliotekarien

Från källkritik till källtillit

Sundin, Olof

Published in:
Bibliotekarier i teori och praktik

2018

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Sundin, O. (2018). Den pedagogiska bibliotekarien: Från källkritik till källtillit. I J. Hansson, & P. Wisselgren (Red.), *Bibliotekarier i teori och praktik: Utbildningsperspektiv på en unik profession* (s. 103-123). BTJ Förlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Den pedagogiska bibliotekarien: Från källkritik till källtillit

Olof Sundin

Var källkritisk, sprid inte rykten. Hur vet du att det du delar är sant?

(Krisinformation.se, 2017-03-13)

Så löd en tweet från Krisinformation.se den 13 mars 2017. Bakom det kontot står Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB). Källkritik, med sina rötter i historisk forskning, har blivit en del av samhällets psykologiska försvar mot det postfaktuella samhället.

Vad har då det med bibliotekariers pedagogiska arbete att göra? Sedan ett par år tillbaka har betydelsen av källkritik kraftfullt framhållits, inte minst i diskussionen om så kallade fejknyheter och ryktesspridning i sociala medier. Det finns en oro hos myndigheter, etablerad massmedia, politiker och forskare om att den deliberativa demokratin, det vill säga en demokrati som bygger på medborgarnas delaktighet och samtal, riskerar att urholkas på grund av att medborgarna lever i parallella informationsuniversum vars åtskillnad göds av algoritmer liksom av de data som människor förser dem med (Haider & Sundin 2017). I vad som kan ses som ett svar på denna oro skriver Regeringskansliet i ett pressmeddelande från 13 september 2017 att 25 mkr inkluderas i budgeten till Kungliga Biblioteket för att det ska arbeta med att ”förbättra förutsättningarna för ökad digital kompetens och att stärka förmågan till källkritik” (Regeringskansliet 2017-09-13).

Bibliotek, och därmed bibliotekarier, förväntas arbeta med att stötta och utveckla människors medie- och informationskunnighet (MIK), inklusive informationssökning och källkritik. Detta arbete är ett pedagogiskt arbete. Med medie- och informationskunnighet avses i kapitlet kunskaper och förmågor i relation till hur media och information produceras, kommuniceras, söks, kritiskt granskas och används (Carlsson 2014, s. 13f). Det handlar om kunskaper och förmågor på såväl en samhällelig nivå om exempelvis hur medie- och informationsindustrin fungerar, som på en materiell nivå om hur algoritmer och data samspelar. Samtidigt är det pedagogiska arbetet som bibliotekarier bedriver förstås så mycket bredare än enbart uppgifter relaterade till MIK. Det kan även exempelvis vara forskningsbibliotekariers workshop för

hantering av forskningsdata, folkbibliotekariers engagemang för att motverka människors digitala utanförskap eller folkbibliotekariers läsfrämjande arbete med att sprida intresse för litteratur. Det är ett professionellt grundat engagemang för att stötta och utveckla människors egen förmåga inom en rad områden som har med information, kultur och kunskap att göra. Inom samtliga dessa, och många andra, områden knyter bibliotekariers arbete an till Bibliotekslagens (SFS 2013:801) formulering i 2 §, "Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning". Bibliotekariers pedagogiska arbete utgör därmed en viktig byggsten för det demokratiska samhället.

I detta bidrag synliggör jag vad bibliotekariers pedagogiska roll kan innebära i relation till informationssökning och källkritik. Jag gör det genom att kortfattat presentera några vetenskapliga teorier som har varit och är viktiga för biblioteks- och informationsvetenskapen samt genom att hänvisa till den amerikanska forskaren Carol Kuhlthaus idéer om bibliotekariers olika nivåer av pedagogisk verksamhet. Jag kommer därefter att lyfta några av samtidens utmaningar och visa vilket ansvar bibliotekarier tilldelas av samhället när det gäller att förbereda människor för de utmaningar som nätverkssamhället för med sig. Begreppet källkritik har en lång historia, men källkritik har sedan webbens genomslag uppmärksammats i Sverige på ett internationellt sett närmast unikt sätt. Jag introducerar sedan *sökkritik* och *flödeskritik* med vars hjälp jag försöker fånga behovet av ett kritiskt förhållningssätt till informationssökningens infrastruktur. Avslutningsvis berör jag frågan om vi inte behöver komplettera en diskussion om källkritik med en om *källtillit*.

Pedagogik och bibliotekarier

Om pedagogik handlar om utbildning så handlar didaktik om utbildningens innehåll och genomförande. I ett kapitel som detta går dessa områden ihop. Att bibliotekarien har en pedagogisk roll torde för de flesta vara ett oproblematiskt påstående. Det gäller särskilt, men inte enbart, för bibliotekarier som arbetar inom utbildningssektorn. Samtidigt blir många utanför bibliotekssektorn förvånade när de hör hur mycket av bibliotekariers arbetstid som faktisk går till verksamheter där lärande är målet. För att kunna ta på sig en pedagogisk roll med framgång har bibliotekarier dels en specifik ämneskunskap och dels en förmåga att kunna skapa förutsättningar för en avsedd målgrupp att ta del av denna ämneskunskap. Båda dessa delar – biblioteks- och informationsvetenskap samt pedagogiskt kunnande – behövs.

Exempel på biblioteks- och informationsvetenskapliga ämneskunskaper är läsfrämjande, medie- och informationskunnighet och vetenskaplig kommunikation.

Utan att gå in på detaljer är det möjligt att konstatera att samtliga utbildningar i biblioteks- och informationsvetenskap i Sverige har kurser eller moment där pedagogisk teori och praktik är i fokus. I den utbildning jag känner bäst, ABM-programmet i Lund, är det rent av en av utbildningens profiler. Studenterna möter här lärandeteorier, analyserar hur dessa slår igenom i förmedlande verksamheter samt arbetar med hur pedagogiska verksamheter på bibliotek kan utvecklas och bedrivas. Många masteruppsatser utforskar djupgående olika aspekter av bibliotekarien som pedagogisk medarbetare i biblioteks- och utbildningsmiljöer. Inom den svenska biblioteks- och informationsvetenskapliga forskningen har pedagogiska aspekter länge varit ett av de starka forskningsområdena, särskilt forskningen vid Högskolan i Borås och Lunds universitet. Det möjliggör i sin tur en framgångsrik forskningsanknytning av utbildningen. Kort sagt, pedagogiska aspekter av olika slag är en central del av biblioteks- och informationsvetenskapen.

En vetenskaplig teori hjälper oss att generalisera enskilda fenomen och antaganden så att vi kan förstå och förklara hur de hänger ihop. Ibland talas det om teori som kontrast till praktik, men en sådan distinktion leder tankarna fel. Forskningen har många praktiska dimensioner och det professionella yrkeslivet är på många sätt teoretiskt. Hur olika bibliotekarier utvecklar sina pedagogiska verksamheter är i någon mån beroende av vilken teoretisk grund de lutar sig mot. En specifik teori kan synliggöra vissa aspekter, medan en annan teori kan synliggöra andra. Genom att försöka medvetandegöra teoretiska antaganden och istället göra dem till strategiska val kan bibliotekariers pedagogiska roll stärkas. Det blir också lättare för bibliotekarier som verkar inom utbildningsinstitutioner att ses som en del av den pedagogiska personalen om de kan tala samma språk som övrig pedagogisk personal. I detta kapitel finns det inte utrymme för någon djupare beskrivning av olika teoretiska perspektiv och dess konsekvenser (se istället t ex Limberg, Sundin & Talja, 2012), men några korta nedslag ska ändå göras. Valen av att inkludera sociokulturell och sociomateriell teori är baserade på min egen erfarenhet av dessa teoribildningar, medan konstruktivistisk teori finns med då den har haft stor betydelse för både forskning och praktik inom området.

Konstruktivistisk teori

Den konstruktivistiska teoribildningen förskjuter fokus från det som bibliotekariers pedagogiska verksamhet många gånger traditionellt har koncentrerats på – själva informationskällorna – till människors medvetande. Inom pedagogiken går det att spåra konstruktivistisk teori till schweizaren Jean Piagets (1896-1980) idéer om utvecklingspsykologi. I fokus för konstruktivismen som lärandeteori är hur människor aktivt och i relation till sin omgivning konstruerar kunskap. I den svenska skolan ledde sådana tankar under 1990-talet till ett ökat intresse för undersökande arbetssätt och projektarbete där elever ska gå ut och ”forska” och för skolbiblioteket har ett sådant pedagogiskt synsätt inneburit att dess verksamhet blev mer framskjuten (Alexandersson & Limberg 2012). Carol Kuhlthau (2004) formulerade under 1980- och 1990-talen en på den tiden banbrytande förståelse av människors informationssökning och bibliotekariers pedagogiska verksamhet med en konstruktivistisk teoribildning som grund. I pedagogisk verksamhet med en konstruktivistisk utgångspunkt understryks exempelvis betydelsen av att medvetandegöra människors informationssökningsprocesser och hur dessa förändras över tid. Vad som till exempel är relevant information vid informationssökning i början av uppsatsskrivande är det troligen inte i slutet av uppsatsskrivandet. Bibliotekarier som har en förståelse för det kan lättare hjälpa sina användare. En pedagogisk funktion för bibliotekarier är då att förbereda människor på hur informationssökningsprocessen, enligt Kuhlthau innefattande handlingar såväl som känslor och tankar, brukar se ut.

Sociokulturell teori

Sedan 2000-talets början har ett sociokulturellt perspektiv på pedagogisk verksamhet, vars ursprung ofta hänvisas till den ryske psykologen Lev Vygotskijs (1896-1934) skrifter, varit framträdande i svensk biblioteks- och informationsvetenskaplig forskning, liksom i utbildningarna. Perspektivet, som inrymmer flera mer specifika teoribildningar, har på svenska formulerats sammanhängande av utbildningsvetaren Roger Säljö. Ett sociokulturellt perspektiv kännetecknas av ett intresse för hur individen lär sig i olika sammanhang genom vad som kallas appropriering av kulturella resurser. Dessa resurser är utvecklade kollektivt och de för alltid med sig vissa värderingar och försanthållanden. Det sociokulturella perspektivet tillför, jämfört med konstruktivismen, därmed en tydligare samhällelig dimension till synen på lärande. Det sociokulturella perspektivet, såsom det utvecklats inom svensk biblioteks- och informationsvetenskap, understryker kanske främst att lärande alltid sker i ett socialt – och därmed icke-neutralt – sammanhang. Den pedagogiska rollen för

bibliotekarier som tar en sociokulturell teoribildning som utgångspunkt ger vid handen att undervisning om hur informationssökning, relevansbedömningar och källkritik bör förstås inom ramen för den gemenskap eller praktik människor verkar i. Hur människor förväntas söka efter information och vilken information som anses vara värdefull beror på det sammanhang det görs i.

Sociomateriell teori

I grannskapet av ett mer allmänt sociokulturellt perspektiv ryms specifika teoribildningar. En näraliggande förståelse för människors ageranden i världen brukar benämnas sociomateriell teori (t.ex. Orlikowski 2007). Sociomateriell teori är inte en lärandeteori, utan den bidrar kanske främst till en förståelse av det sociala och det materiella som inte enbart påverkande av varandra, utan som sammanvuxna. Medie- och informationskunnighet kan då endast förstås som en del av de tekniker vi har för att utöva aktiviteter som informationssökning, relevansbedömning och källkritik. Det är alltså möjligt att se på en sociomateriell teoribildning som en uppvärdering av det materiella (särskilt i jämförelse med konstruktivistisk teori) där icke-mänskliga aktörer till och med tilldelas agens. Bibliotekarier arbetar med infrastrukturen för kultur och kunskap, med tekniker för att organisera, söka, sortera och filtrera ett kunskapsinnehåll. Bibliografier, index och kortkataloger har sedan länge fått stå tillbaka för digitala resurser som i allt högre grad integrerar vad som tidigare fanns i åtskilda system. Ett sociomateriellt perspektiv kan sägas placera bibliotekariers materiella förståelse i blickfånget, men knyter det samtidigt till maktfrågor då det ifrågasätter teknikens förmenta neutralitet. I bibliotekariers pedagogiska arbete finns det ett materiellt kunnande som kompletterar lärares ämneskunskap. Sociomateriell teori har ännu inte fått samma genomslag i biblioteks- och informationsvetenskapen som ovanstående två teorikomplex, men i ljuset av den betydelse som algoritmer och data tillskrivs dagens diskussion om källkritik har den en stor förklarande potential.

Olika slags pedagogiska roller

Bibliotekarier har en lång rad olika pedagogiska roller. Ett sätt att beskriva dessa på är genom Kuhlthaus (2004, s. 121ff) nivåer av pedagogisk aktivitet ("levels of education"). Nivåerna exemplifieras nedan med skolbibliotekarien, men andra bibliotekstyper hade också varit möjligt:

- *Organisatör*: Bibliotekarien ordnar skolbibliotekets samlingar – fysiska såväl som digitala – till stöd för lärande så att människor ska kunna hitta information på egen hand. Genom att organisera resurserna på ett så adekvat sätt som möjligt förväntas människor klara sig själva och vara vad som brukar kallas för ”självgående”.
- *Föreläsare*: Bibliotekarien ger i föreläsningsform översikt över vilka resurser det finns och hur dessa kan användas. Det handlar här i regel om enstaka presentationer. Inte sällan bjuds skolbibliotekarien in för att hålla en orienterande föreläsning vid inledningen av en utbildning. Det finns ingen given koppling mellan de specifika problem som människor står inför och föreläsningens innehåll.
- *Instruktör*: Bibliotekarien stöttar människor i hur en specifik resurs kan användas för ett specifikt problem. Instruktören kan återkomma vid flera tillfällen för att introducera andra resurser, men varje tillfälle är mer eller mindre oberoende av varandra. Det kan exempelvis handla om att introducera en specifik databas i samband med elevers uppsatsskrivande. Till skillnad från *föreläsare* har instruktören fokus på specifika resurser snarare än en vidare orientering över en mängd olika resurser.
- *Handledare*: Bibliotekarien stöttar elever vid upprepade tillfällen i hur de kan använda resurser för ett specifikt problem. Kuhlthau pekar på att handledaren ofta fokuserar på hur olika resurser står i relation till varandra och i vilken ordning de bör brukas. Det handlar om hur människor ska navigera i och mellan resurser för att hitta information snarare än om hur informationssökningsprocessen kan förstås.
- *Rådgivare*: Bibliotekarien stöttar elever över en längre tid i hur de kan nyttja resurser i relation till ett problem. Till skillnad från instruktören och handledaren understryker Kuhlthau att rådgivaren har förståelse för hur elevers problem, det vill säga anledningen till att de vänder sig till bibliotekarien, förändras över tid. Som rådgivare, i Kuhlthaus terminologi, tar bibliotekarien utgångspunkt i människors lärandeprocess och bibliotekarier arbetar, tillsammans med övrig pedagogisk personal, nära användarna vid exempelvis ett uppsatsarbete.

En och samma bibliotekarie kan verka på alla nivåer, men det finns i Kuhlthaus förståelse av bibliotekariers pedagogiska roller en vilja att utveckla just rådgivarrollen. Det finns en fara i, tycks Kuhlthau mena, att som bibliotekarie enbart fastna i de första nivåerna och inte komma vidare och närmare de frågor och problem som människor har när de vänder sig till bibliotekarier, biblioteket eller ett informationssystem. För egen del menar jag att dessa nivåer av bibliotekariers pedagogiska engagemang på ett fint sätt uppmärksammar hur olika bibliotekariers pedagogiska roller kan vara. Jag menar samtidigt att det inte bör finnas något motsatsförhållande mellan nivåerna. Alla bibliotekarier kan inte arbeta som rådgivare och samtidigt kan rollerna skifta i ett och samma möte.

En kritik som är möjlig att formulera mot de fem nivåerna ovan grundar sig i en kritik mot den konstruktivistiska teoribildning som de har som utgångspunkt. Denna premierar kunskap om människors förändrade förståelse av problem och tonar ner kunskaper om sociala och materiella aspekter och kunskaper om resurserna som sådana. Med bland andra Kuhlthaus forskning uppmuntrades en slags de-materialisering av bibliotekariens pedagogiska arbete. Med utgångspunkt i sociokulturell och sociomateriell teoribildning, går det dock inte att se på medie- och informationskunnighet som något separat från samhällseliga aspekter eller från teknik, från det materiella.

Informationssökning och källkritik som kunskapsinnehåll

Ett pedagogiskt innehåll som bibliotekarier sedan länge både tagit på sig och tilldelats är informationssökning och källkritik. Det görs inte minst genom pedagogiska insatser i grundskolan och gymnasiet. När jag var ung var det en självklarhet att skolbibliotekarien på mitt gymnasiebibliotek introducerade såväl den alfabetiska som den ämnesbaserade kortkatalogen, samt de olika uppslagsverken, hur de värderades i relation till varandra och hur man använde dem på bästa sätt. I relation till Kuhlthaus olika nivåer agerade min skolbibliotekarie främst som organisatör, instruktör och handledare. Samtidens skolbibliotekarier har så mycket mer att täcka in när det gäller informationssökning och källkritik än under den fördigitala tiden. Den ökade kunskapsdomänen har förstås att göra med att elever numera i sina studier kan använda sig av en uppsjö av digitala resurser som kan vara mer eller mindre biblioteksorienterade till sin karaktär. En snabb titt i läroplanen för exempelvis grundskolan (Skolverket 2011) visar följaktligen att källkritik är synligt som kunskapsinnehåll i de flesta ämnen och att även informationssökning ges en framträdande roll. De förtydliganden om digitala kompetenser som följer med de uppdaterade läroplanerna

för grundskolan och gymnasiet som träder i kraft 2018 förstärker bibliotekariens potentiella pedagogiska roll ytterligare.

Skollagen (SFS 2010:800) föreskriver att alla elever ska ha tillgång till ett bibliotek och i propositionen som låg till grund för skollagen beskrivs skolbibliotek som ”en gemensam och ordnad resurs av medier och information som ställs till elevernas och lärarnas förfogande och som ingår i skolans pedagogiska verksamhet med uppgift att stödja elevernas lärande” (Regeringens proposition 2009/10:165 s. 284). Med andra ord är en intention med lagen, trots att den inte innehåller direkta krav på bibliotekarier, att se skolbiblioteket som en pedagogisk resurs snarare än som en digital resurssamling eller en lagerlokal för analoga medier. För att biblioteket ska kunna utgöra en pedagogisk resurs krävs det personal med en utbildning som kan förena ett pedagogiskt kunnande med kunskaper om samtidens digitala infrastruktur för lärande och som samtidigt skapar förståelse för hur detta kunnande är av betydelse för det demokratiska samhället. En sådan utbildning har fackutbildade bibliotekarier. Att bidra till att stärka elevers informationssökning och källkritik är ett verksamhetsområde för skolbibliotekarier.

Bibliotekarier och medie- och informationskunnighet

I den promemoria som regeringen publicerade våren 2017 – *Stärkt digital kompetens i skolans styrdokument* – lyfts bland annat behovet att stärka elevers källkritiska förmåga liksom en generell förståelse för hur digitalisering påverkar samhället liksom individen. Vidare förtydligas rektorns ansvar att se till att skolbiblioteket ska vara en pedagogisk resurs för elevernas utveckling av sin ”språkliga förmåga och digitala kompetens” (Regeringskansliet, 2017-03-09). De kunskaper och förmågor som bibliotekarier har är därför på många sätt viktigare än bibliotekets samlingar. Skolbibliotek ses dock i praktiken inte alltid som den pedagogiska resurs för medie- och informationskunnighet den ska vara i enlighet med skollagen och i enlighet med revideringen av läroplanerna som gjordes våren 2017. Cecilia Gärdén (2016) sammanfattar kunskapsläget avseende skolbibliotek med att understryka att utan fackutbildad skolbibliotekarie tenderar skolbibliotekets arbete med läsfrämjande att överskugga arbetet med att främja informationskompetens, eller medie- och informationskunnighet som är det begrepp som används i detta kapitel. Det innebär inte att läsfrämjande arbete är mindre viktigt, men att medie- och informationskunnighet riskerar att hamna i skymundan till förmån för den mer etablerade bilden av ett bibliotek som en samling böcker.

När allt söks och läses genom samma platta eller telefon är det lätt att glömma bort informationsinfrastrukturens betydelse. Med informationsinfrastruktur avses här olika digitala resurser och deras algoritmer vi använder för att hitta information och kommunicera med vår omvärld, den utrustning som behövs för att kunna använda resurserna samt de data som tjänsterna innehåller och som ständigt förnyas. De digitala resurser vi omges av, eller kanske snarare lever genom, är för de flesta allt enklare att använda. Just därför tenderar de att bli osynliga för oss (jämför Bowker et al. 2010). Ju mer intuitivt och till synes enkelt ett informationssystem är, desto mindre kontroll har användarna över vad som händer när vi söker (Kerssens 2017). Dagens informationssystem är ofta oerhört användarvänliga, men samtidigt vet vi lite om varför vi hittar det vi gör och inte minst vad vi inte hittar. En av bibliotekariens viktiga pedagogiska roller blir då att hjälpa till att synliggöra denna alltmer osynliga infrastruktur. Organiseringen av informationsresurser är som sagt en pedagogisk aktivitet, men ansvaret för denna organisering flyttas allt längre från bibliotekarien i och med att människors främsta infrastruktur för att hitta information utgörs av sociala medier och sökmotorer, producerade av kommersiella företag.

I den samtida debatten understryks betydelsen av källkritik och det är svårt att inte hålla med om vikten av att kunna förhålla sig kritiskt och reflexivt till alla påståenden vi tar del av genom exempelvis sociala medier. Det som krävs för att bedriva källkritik i digitala miljöer är delvis annorlunda jämfört med traditionell källkritik. Exempelvis gör de många nya plattformar för att producera och publicera information att synen på vem som är en författare är annorlunda (Sundin & Francke 2016). Vem är till exempel författaren för den faktaruta Google genom sin tjänst Knowledge Graph ibland förser oss med? Hur värderar vi upphovsmannen till en välutvecklad artikel i Wikipedia? En forskargrupp från Stanford visar hur ungdomar har svårt att skilja nyheter från reklam samt vilken källa information har (Wineburg et al. 2016). Forskargruppen beskriver sin egen förvåning när de som en utgångspunkt antog att unga människors vana vid sociala medier också skulle göra dem förbereda på att värdera vad de tar del av. Denna slags ”fördom”, att unga människor, ibland kallade digitala infödingar, på grund av att de tillbringar mycket tid på nätet, automatiskt skulle utveckla kritiska förhållningssätt till digital information, förekommer ofta. Samtidigt visar *Svenskarna och Internet* (2017, s. 81) att ungdomar och unga vuxna tenderar att i någon mindre grad tycka att den information de möter på nätet är trovärdig jämfört med äldre åldersgrupper. Frågan är dock mycket komplex och beror bland annat på vilka medievanor

människor har, alltså vad man faktiskt tar del av, och hur informationen når människor. Även att tolka resultatet även googlesökning kan vara svårt. I en studie av tyska användare av sökmotorn Google visar Dirk Lewandowski och hans kollegor hur svårt den stora majoriteten användare har att skilja mellan annonser och så kallad organiska sökresultat (Lewandowski et al. 2017). I samma studie visas även vilken bristfällig kunskap de flesta användare har beträffande att förstå Googles affärsmodell.

Det klassiska rådet för källkritik om att jämföra med andra källor hjälper föga om andra källor på grund av algoritmernas logik förser oss med personaliserad information samtidigt som vi inte har kontroll över vilket perspektiv som skapas åt oss.¹ Källkritik kan inte ses som enbart en isolerad analys av en enskild källa, en webbsida eller vad det kan vara. Istället måste källkritik även ta i beaktande en slags sökkritik och flödeskritik som hjälper oss att förstå hur informationens infrastruktur fungerar och hur vårt agerande på nätet medverkar till att skapa infrastrukturen (Sundin & Haider 2016): Varför hamnar vissa webbsidor högre upp än andra vid en Google sökning? Skulle sökresultatet kunnat se annorlunda ut? På vilka grunder föreslås jag vissa sökningar genom Googles *autocomplete* eller relaterade sökningar? Varför projiceras jag främst med nyhetsinslag som stödjer det jag redan tycker om en fråga? Hur fungerar Facebooks prioriteringar av mitt flöde och varför tenderar en viss slags uppdateringar att synas mer än andra? Dessa och liknande frågor visar nödvändigheten av en breddning av den källkritiska diskussionen till att också berör den kontext som ger digitala objekt mycket av sin betydelse. Det är trots allt inte enbart innehållet som gör att vi värderar en viss webbsida på ett visst sätt, utan minst lika mycket denna webbsidas synlighet när den kommuniceras i sökmotorer och sociala medier. Ett sådant påstående är inte nytt. Värdet av en skönlitterär bok eller en forskningsartikel skapas på samma sätt delvis av det litterära system boken är en del av liksom att forskningsartikelns status fastställs i relation till andra forskningsartiklar och till de system som hierarkiskt ordnar dessa utifrån exempelvis tidskrifters impakt faktor².

¹ Samhälleliga aspekter på algoritmer finns beskrivet mer i internetguiden *Algoritmer* från 2017 av Jutta Haider och Olof Sundin.

² En vetenskaplig tidskrifts impakt faktor är ett mått på tidskriftens genomslag, baserat på hur ofta artiklar från tidskriften citeras. Denna princip, som är en av bibliometrins grundprinciper, utgör också en av grunderna för hur den så kallade PageRank-algoritmen fungerar i Google Sök.

Från källkritik till källtillit

Att en kontextualiserad källkritik – som även innefattar sökkritik och flödeskritik – är viktigt torde vara ett oproblematiskt påstående, men räcker det i ett samhälle som riskerar en minskad tillit till de etablerade institutionerna för kunskapsproduktion och -förmedling?

Medieforskaren Jesper Strömbäck (2015, 2017) lyfter fram massmedias funktion som bidragare till den subjektiva upplevelsen av tillhörighet i samhället. Strömbäck hänvisar till SOM-undersökningen när han skriver att tilliten i samhället fortfarande är hög i Sverige, men han argumenterar också för ett scenario där det kan komma att förändras. Strömbäck lyfter bland annat fram fragmentariseringen av offentligheten och den personifiering av vilka nyheter och information människor tar del av i sociala medier och sökmotorer som riskfaktorer för att den subjektivt upplevda sammanhållningen i samhället ska minska. Etablerad kunskap – det vi med stöd från forskarsamhällets kollektiva ansträngning – om till exempel klimatförändring eller vaccin riskerar att bli en fråga om perspektiv där den egna ståndpunkten ständigt bekräftas av likasinnade. Vi kan med hjälp av sökmotorer hitta information som i stort sett kan ”bekräfta” vilken åsikt som helst. Bibliotek kan motverka fragmentarisering och personalisering. Till skillnad från sökmotorer liksom sociala medier, som bygger sin funktion på algoritmer som prioriterar åsiktlikhet och popularitet, organiserar bibliotek sina samlingar med kvalitet – med all den komplexitet som kvalitetsbegreppet inrymmer i beaktande – som bärande princip. Det innebär inte att ett biblioteks utbud ska vara smalt beträffande olika perspektiv – den fria åsiktsgivningen som bibliotekslagen utgår ifrån är grundlagsstadgad (Hirschfeldt 2017) – men det kontroversiella ges inte automatiskt särskild uppmärksamhet såsom ofta är fallet hos många sociala medier.

Som barn under slutet av 1970-talet var jag under en period fascinerad av den schweiziske författaren Eric von Däniken som i ett stort antal böcker argumenterade för att mänskligheten historiskt har påverkats av influenser från rymden. På något sätt visste jag ju att dessa böcker byggde på rena påhitten, men jag läste dem ändå. De fanns på Borås stadsbibliotek, liksom gissningsvis på de flesta stadsbibliotek, på en hylla någonstans mellan ”Allmän vetenskaplig och kulturell verksamhet” (Bf) och ”Kommunikation, cybernetik och informationsteori” (Br) som hette ”Omstridda fenomen och företeelser” (BI). Fråga mig inte hur jag kände till dessa böcker och var de fanns i biblioteket, men de stod där enligt SAB-systemet tillsammans med böcker om ockultism och frenologi (om nu biblioteket hade böcker om detta). De var som jag minns det inte särskilt skyltade och inte heller särskilt rekommenderade av bibliotekarier. Ett liknande intresse för kontroversiella teorier, inte minst så kallade konspirationsteorier, får

idag andra konsekvenser. Om man exempelvis söker efter högerextrema uppfattningar om hur det så kallade västerlandet är hotat av ”främmande element” kommer flödet snart vara fyllt av uppdateringar med liknande utgångspunkter. Sociala mediers och sökmotorers algoritmer stödjer det som algoritmerna bedömer vara liknande åsikter. Vissa tjänster gör det mer än andra. Hösten 2017 kallade exempelvis medieforskaren Zeynep Tufeksi (9 oktober) Youtubes algoritm som bland annat rekommenderar videoklipp baserat på vem du är och vad du tidigare har tittat på för ”extremism engine” på grund av Youtubes algoritms höga kapacitet att förse människor med radikala filmklipp. Den individanpassning som kännetecknar sociala medier och sökmotorer är naturligtvis inte enbart negativ. Vi är på många sätt beroende av den i ett samhälle som kännetecknas av informationsöverflöd och den utgör grunden för de tjänsternas popularitet.

Människor tilldelar biblioteket av tradition hög tillit (Höglund 2017). Genom att finnas där för alla och med samma utseende och innehåll för alla, oavsett de av algoritmer färgade filterbubblor som människor befinner sig i, kan bibliotek utgöra en stabiliserande faktor i en allt mer uppdelat informationssuniverse. Samtidigt utgör bibliotekariers pedagogiska arbete ett slags samhälleligt sanktionerad myndighetsröst. I det ligger också en problematik när en misstro gentemot myndigheter riskerar att öka. Även om bibliotekariers pedagogiska arbete som syftar till att stötta människor medie- och informationskunnighet är viktigt har det därför också sina begränsningar. Källkritik, sökkritik och flödeskritik är redskap som inte endast kan användas av etablerade institutioner i samhället mot en viss typ av så kallade alternativa nyheter och fakta. Det finns många exempel på hur källkritik och mediekritik används som verktyg mot uttryck för det som brukar anses vara den etablerade kunskapen. Frågan är om inte bibliotekariers pedagogiska arbete för medie- och informationskunnighet därför måste kompletteras med att också i någon mån innefatta stödjandet av det vi kan kalla *källtillit*. Med källtillit avses här en tillit till de etablerade metoder vi har för kunskapsproduktion i samhället och till de källor som i regel utgår från dessa metoder. Synen på vad som är kunskap förändras alltid och kritiska perspektiv bidrar till en sådan process, men att vi delar en referensram för kritik mot och därmed en utveckling av den etablerade kunskapen utgör en förutsättning för att inte lärande enbart är ett individuellt val. Hur stödjandet av källtillit ska gå till är en komplex fråga, men jag tror det kommer bli en viktig fråga i en nära framtid.

Avslutande ord

Bibliotekariers pedagogiska arbete är komplext, omfattande och impregnerat av teorier. I ljuset av det pedagogiska arbete som bedrivs på olika nivåer, vilka beskrivits i kapitlet, vill jag påstå att fackutbildade bibliotekarier är viktigare än bibliotek. Det har sedan lång tid tillbaka funnits en vilja att inte bara tillgängliggöra information som sådan utan också förmedla till människor en kunskap om och förmåga till att själva kunna söka och kritisk granska information, numera kan detta exempelvis innefatta att använda sig av digitala resurser, hantera forskningsdata eller upphovsrättsfrågor, liksom att bli inspirerad att läsa skönlitteratur. Det har kort sagt i bibliotekariers yrkeskår länge funnits ett intresse för att inte endast tillhandahålla information och kunskap, utan att också förse människor med förutsättningar att själva göra det. Numera – med alla dessa användarvänliga tjänster – är denna uppgift på en gång enklare, men samtidigt gör algoritmernas komplexitet och informationens överflöd den samtidigt på samma gång svårare än någonsin. Bibliotekariers arbete med informationssökning och källkritik är därför essentiellt för det demokratiska samhället. Samtidigt riskerar tilliten till samhällsinstitutioner – såsom massmedia, universitet och i förlängningen också bibliotek – att minska i en värld där kunskap anses vara en fråga om individuella och konkurrensutsatta val. Den i alla fall till synes stabila grund som källkritik traditionellt tagit sin utgångspunkt i mindre utsträckning gemensam i samhället. En av bibliotekariers viktiga framtida uppgifter är därför att kunna kombinera ett pedagogiskt arbete med källkritik, sökkritik och flödeskritik med att även stötta utvecklandet av någon slags källtillit i samhället. För att kunna utmana och därmed utveckla etablerad kunskap samtidigt som inte kunskapens innehåll blir till ett – ibland ideologiskt baserat – godtycke måste en kontextualiserad förståelse av källkritik verka sida vid sida med denna källtillit.

Käll- och litteraturförteckning

Alexandersson, Mikael & Limberg, Louise (2012). "Changing Conditions for Information Use and Learning in Swedish Schools: A Synthesis of Research". *Human IT*, Vol. 11(2), s. 131-154.

Bowker, Geoffrey C., Baker, Karen, Millerand, Florence & Ribes, David (2010). "Toward Information Infrastructure Studies: Ways of Knowing". *International Handbook of Internet Research*. Red: Hunsinger, Jeremy, Klastrup, Lisbeth & Allen, Matthew. Dordrecht: Springer, s. 97-117.

Ur: *Bibliotekarier i teori och praktik*. J. Hansson & P. Wisselgren (red.). BTJ Förlag, s. 103-123.

Carlsson, Ulla (2014). "Varför är medie- och informationskunnighet så viktig? En introduktion". *Medie- och informationskunnighet i Norden: En nyckel till demokrati och yttrandefrihet*. Red. Ulla Carlsson. Göteborg: Nordicom, s. 11-16.

Gärdén, Cecilia (2016). *Skolbibliotekets roll för elevers lärande: En forsknings- och kunskapsöversikt år 2010–2015*. Stockholm: Kungliga Biblioteket.

Haider, Jutta & Sundin, Olof (2017). *Algoritmer: IIS internetguide*. Stockholm: Internetstiftelsen. Hämtad 29 januari 2018 från <https://www.iis.se/docs/Algoritmer.pdf>

Hirschfeldt, Johan (2017). "Biblioteken – en femte funktion i den demokratiska rättsstaten". *Den femte statsmakten: Bibliotekens roll för demokrati, utbildning, tillgänglighet och digitalisering*. Red. Erik Fichtelius, Eva Enarson, Krister Hansson, Jesper Klein & Christina Persson. Stockholm: Kungliga Biblioteket, s. 67-85.

Höglund, Lars (2017). "Biblioteken fortsatt välanvända med höga betyg". *Larmar och gör sig till*. Red: Ulrika Andersson, Jonas Ohlsson, Henrik Oscarsson & Maria Oskarson. Göteborg: Göteborgs universitet, SOM-institutet, s. 329-341.

Kerssens, Niels (2017). "When Search Engines Stopped Being Human: Menu Interfaces and the Rise of the Ideological Nature of Algorithmic Search. *Internet Histories*, Vol. 1(3), s. 219-237.

Krisinformation.se (2017-03-13). Twittermeddelande. Hämtat 19 september 2017.

Kuhlthau, Carol Collier (2004). *Seeking Meaning: A Process Approach to Library and Information Services*. 2nd ed. Westport, Conn: Libraries Unlimited.

Lewandowski, Dirk, Kerkmann, Friederike, Ruemmele, Sandra and Suenkler, Sebastian (2017). "An Empirical Investigation on Search Engine ad Disclosure". *Journal of the Association for Information Science and Technology*. Preprint.

Limberg, Louise, Sundin, Olof & Talja, Sanna (2012). "Three Theoretical Perspectives on Information Literacy." *Human IT*, Vol. 11(2), s. 93-130.

Ur: *Bibliotekarier i teori och praktik*. J. Hansson & P. Wisselgren (red.). BTJ Förlag, s. 103-123.

Orlikowski, Wanda J. (2007). "Sociomaterial Practices: Exploring Technology at Work". *Organization Studies*, Vol. 28(9), s. 1435-1448.

Regeringens proposition 2009/10:165. *Den nya skollagen: För kunskap, valfrihet och Trygghet*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Regeringskansliet (2017-03-09). *Stärkt digital kompetens i skolans styrdokument*.

Promemoria. Hämtad 18 december 2017 från

<http://www.regeringen.se/493c41/contentassets/acd9a3987a8e4619bd6ed95c26ada236/informationsmaterial-starkt-digital-kompetens-i-skolans-styrdokument.pdf>

Regeringskansliet (2017-09-13). *Digital satsning på biblioteken för stärkt källkritik*.

Pressmeddelande. Hämtad 18 december 2017 från

<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2017/09/digital-satsning-pa-biblioteken-for-starkt-kallkritik/>

SFS 2010:800. *Skollag*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

SFS 2013:801. *Bibliotekslag*. Stockholm: Kulturdepartementet.

Skolverket (2011). *Läroplan för grundskolan, förskoleklass och fritidshemmet 2011*.

Stockholm: Skolverket.

Strömbäck, Jesper (2015). "Framtidens medielandskap, demokratin och den sociala sammanhållningen". *Om Sverige i framtiden: En antologi om digitaliseringens möjligheter. Delbetänkande av Digitaliseringskommissionen*. Stockholm: Näringsdepartementet, s. 341-367.

Strömbäck, Jesper (2017). "Stabilitet i en föränderlig värld: Medieanvändning och social sammanhållning". *Larmar och gör sig till*. Red: Ulrika Andersson, Jonas Ohlsson, Henrik Oscarsson & Maria Oskarson. Göteborg: Göteborgs universitet, SOM-institutet, s. 235-251.

Ur: *Bibliotekarier i teori och praktik*. J. Hansson & P. Wisselgren (red.). BTJ Förlag, s. 103-123.

Sundin, Olof & Francke, Helena (2016). "Del 4: Källkritik och nya publiceringsformer".
Modul: Kritisk användning av nätet. Stockholm: Skolverket. Hämtad 14 december 2017 från
https://larportalen.skolverket.se/webcenter/larportal/api-v2/document/path/larportalen/material/inriktningar/0-digitalisering/Grundskola/200_Kritisk_anvandning_av_natet/del_04/Material/Flik/Del_04_MomentA/Artiklar/D3_1-gy_04A_02_kallkritikinya.docx

Sundin, Olof & Haider, Jutta (2016). "Sökkritik och algoritmers synlighet. *Modul: Kritisk användning av nätet*. Stockholm: Skolverket. Hämtad 14 december 2017 från
https://larportalen.skolverket.se/webcenter/larportal/api-v2/document/path/larportalen/material/inriktningar/0-digitalisering/Grundskola/200_Kritisk_anvandning_av_natet/del_02/Material/Flik/Del_02_MomentA/Artiklar/D3_1-gy_02A_02_sokkritik.docx

Tufekci, Zeynep. (2017-10-09). Twittermeddelande. Hämtat 27 november 2017.

Wineburg, Sam and McGrew, Sarah and Breakstone, Joel & Ortega, Teresa (2016).
Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning: Executive Summary.
Stanford History Education Group. Hämtad 20 november 2017 från
<https://stacks.stanford.edu/file/druid:fv751yt5934/SHEG%20Evaluating%20Information%20Online.pdf>